

Pensioenstelsel en keuzegedrag

Een bijdrage van Wijzer in geldzaken
aan De Nationale Pensioendialoog

Inhoud

Samenvatting	3
1. Wijzer in geldzaken en verantwoord financieel gedrag	4
1.1. Keuzemogelijkheden en keuzegedrag	4
2. Uitkomsten pensioenstelsel	5
2.1. Adequaat pensioen	5
2.2. Tevredenstellend pensioen	5
2.3. Vertrouwen in instituties pensioenstelsel	6
3. Waarde van keuzemogelijkheden	6
3.1. Betrokkenheid vergroten	6
3.2. Rekening houden met individuele omstandigheden	7
4. Aannames keuzegedrag	7
4.1. Beperkte aandacht voor pensioen	7
4.2. Gericht op de korte in plaats van lange termijn	8
4.3. Uitstel keuzes door teveel keuzemogelijkheden en complexiteit	8
4.4. Mentale rekeningen	8
4.5. Beïnvloed door presentatie van keuzes	9
4.6. Beleggingskeuzes en risicovoorkeuren	9
4.7. Beïnvloed door framing van informatie	10
5. Aanbevelingen op basis keuzegedrag	11
5.1. Werknemers in tweedepijlerpensioen: behoud verplichte pensioenopbouw	11
5.2. Werknemers in tweedepijlerpensioen: introduceer beperkt keuzemogelijkheden	11
5.3. Werkenden buiten tweedepijlerpensioen: overweeg automatische pensioenopbouw met uitstapmogelijkheid	12
5.4. Effectieve ondersteuning bij keuzes onmisbaar	13
6. Conclusie	15
Referenties	16

Samenvatting

De manier waarop het pensioenstelsel is ingericht is bepalend voor het financiële gedrag van mensen en de keuzes die zij voor de lange termijn maken. Wijzer in geldzaken stelt in dit advies daarom dat de inrichting van het pensioenstelsel een cruciale basis is voor verantwoord financieel gedrag. Het advies is gebaseerd op kennis over keuzegedrag van mensen, en gaat niet in op onderwerpen zoals doorsneepremies, schaalgrootte van pensioenuitvoerders, of kostenefficiëntie. Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kan de aanbevelingen meenemen in haar bredere afwegingskader.

Wijzer in geldzaken onderzoekt de rol van keuzemogelijkheden in de opbouwfase van het aanvullende pensioen. De waarde van keuzemogelijkheden zit ten eerste in het vergroten van de betrokkenheid van mensen. Het krijgen van meer zeggenschap zal als positief worden ervaren en is een manier om verantwoordelijkheden met mensen te delen. Ten tweede kunnen keuzemogelijkheden leiden tot meer passende pensioenopbouw. Mensen kunnen kiezen op basis van hun voorkeuren en persoonlijke situatie.

Het bieden van keuzemogelijkheden en mensen in staat stellen keuzes te maken blijkt echter geen sinecure. Gedragswetenschappelijke onderzoeken laten zien waarom mensen beperkte aandacht hebben voor het onderwerp pensioen. Ze hebben beperkte kennis en wilskracht om tot afgewogen en doordachte beslissingen te komen en zijn snel ontmoedigd als ze teveel keuzemogelijkheden hebben. Mensen zijn gericht op de korte termijn, en laten zich sterk door de presentatie van keuzes en informatie sturen.

Op basis van deze gedragswetenschappelijke kennis doet Wijzer in geldzaken vier aanbevelingen. Ze beveelt aan dat de verplichte pensioenopbouw in tweedepijlerpensioen daar waar mogelijk blijft (1), en dat deelnemers daarbinnen beperkt meer keuzemogelijkheden krijgen (2). Deze keuzes kunnen betrokkenheid vergroten en passende pensioenopbouw mogelijk maken. Voor werkenden die buiten opbouw in tweedepijlerpensioen vallen – werknemers zonder tweedepijlerpensioen en zelfstandigen – bevelen we aan om automatische pensioenopbouw met uitstapmogelijkheid als beleids optie te overwegen (3). Deze inrichting van de keuze tot pensioenopbouw verlaagt de keuzedruk en zal vaker leiden tot adequate en tevredenstellende pensioeninkomens. Het komt daarnaast tegemoet aan de grote weerstand in deze groep tot verplichting. Ten slotte benadrukt Wijzer in geldzaken de onmisbaarheid van een effectieve ondersteuning voor mensen bij het maken van keuzes (4). Zonder deze ondersteuning zou de introductie van keuzemogelijkheden kosten met zich meebrengen zonder daadwerkelijk de betrokkenheid te vergroten en meer passende pensioenopbouw te realiseren.

1. Wijzer in geldzaken en verantwoord financieel gedrag

Met dit advies wil Wijzer in geldzaken een bijdrage leveren aan de Nationale pensioendialoog. Wijzer in geldzaken zet zich in voor verantwoord financieel gedrag. Ze onderzoekt jaarlijks de betrokkenheid van Nederlanders bij de pensioenplanning. Hieruit blijkt hoeveel kennis mensen hebben, welke houding ze aannemen en of ze maatregelen nemen als dat nodig blijkt. Ook organiseert Wijzer in geldzaken diverse activiteiten die er op gericht zijn mensen te ondersteunen bij de pensioenplanning.

Uit onze onderzoeken blijkt dat een beperkt deel van de mensen zich verdiept in de financiële situatie na pensionering en maatregelen neemt. Ongeveer de helft van de beroepsbevolking vindt dat ze zich eigenlijk beter zou moeten verdiepen in de financiële situatie na pensionering. Een derde denkt op de hoogte te zijn van het eigen inkomen na pensionering en de mogelijkheden om meer pensioen op te bouwen. Bijna 60 procent zal later AOW ontvangen dan ze verwachten. 43 procent van de mensen weet niet in wat voor een soort regeling ze pensioen opbouwen. Een op de tien maakt geregeld tijd vrij om zich te verdiepen in de pensioensituatie. Mannen, 50-plussers, hoger opgeleiden en mensen met hogere inkomens blijken gemiddeld meer betrokken bij de pensioenplanning (Wijzer in geldzaken, 2014).

Naast onze onderzoeken ervaren we ook bij het organiseren van onze activiteiten hoe moeilijk het is om mensen houvast te bieden bij financiële planning voor de oude dag. Meer en betere informatie, communicatie, en educatie is naar onze mening onvoldoende om mensen een adequaat pensioen te laten opbouwen. De manier waarop het pensioenstelsel wordt ingericht is bepalend voor het financiële gedrag dat mensen vertonen en de keuzes die mensen voor de lange termijn maken. We zien de inrichting van het pensioenstelsel daarom als cruciale basis voor verantwoord financieel gedrag.

In dit advies staat het keuzegedrag van mensen centraal. We gaan niet in op onderwerpen zoals doorsneepremies, schaalgrootte van pensioenuitvoerders, of kostenefficiëntie. Ook geven we geen eindoordeel over de wenselijkheid van de introductie van bepaalde keuzemogelijkheden in het pensioenstelsel. Wat we wel doen is het uiteenzetten van de argumenten vanuit de kennis die we hebben over keuzegedrag in de context van pensioen. De argumenten kunnen door beleidsbepalers worden meegenomen in het bredere afwegingskader. Een belangrijke aanbeveling zal zijn de keuzedruk beperkt te houden (WRR, 2009, 2014).

1.1 Keuzemogelijkheden en keuzegedrag

Het grootste gedeelte van het pensioeninkomen bouwen Nederlanders op in de AOW en de werknemerspensioenregeling, respectievelijk 50 en 45 procent van de pensioenaanspraken (van de Grift, 2009). Deze eerste en tweede pijler van het pensioenstelsel zijn in Nederland dus van groot belang. Experts kijken echter in toenemende mate naar 5 pensioenpijlers (Knoef e.a., 2014; Bovenberg e.a., 2012; NIBUD¹; Dietvorst²), namelijk:

- 1) AOW
- 2) Werknemerspensioenregeling
- 3) Zelf afgesloten regelingen als lijfrentes en bankspaartegoeden
- 4) Ander vermogen: spaargeld, beleggingen, een hypotheekvrije woning
- 5) Inkomsten uit werk

1 <http://www.nibud.nl/sparen-vermogen/pensioenopbouw/uw-financiele-situatie-na-pensionering.html>

2 <http://www.findinet.nl/~uploads/newsModule/ealp0312101.pdf>

Het belang van een integrale kijk op pensioen is toegenomen door de economische tegenwind, de verschillende aanpassingen aan opbouw in de tweede pijler, de verschillen in pensioenopbouw tussen werkenden, de ontwikkeling dat deelnemers aan werknemerspensioenregelingen meer risico dragen, en de impact van verschillende gebeurtenissen in de levensloop op de pensioenopbouw.

Veel mensen lijken echter de gewoonte te hebben om op de eerste en tweede pijler van het pensioenstelsel te vertrouwen en daar hoge verwachtingen van te hebben. Door de bovengenoemde ontwikkelingen zijn verwachtingen niet altijd realistisch, en staat het vertrouwen meer onder druk. Het introduceren van keuzemogelijkheden kan mensen meer te betrekken bij de pensioenopbouw, meer zeggenschap geven en verantwoordelijkheden delen. Daarom is het bieden van keuzemogelijkheden in de tweede pijler in de opbouwfase een belangrijk discussiepunt in de Nationale pensioendialoog.

Wijzer in geldzaken zet in dit advies achtereenvolgens uiteen:

- 1) wat gewenste uitkomsten zijn van een pensioenstelsel
- 2) wat argumenten zijn voor keuzemogelijkheden
- 3) welke aannames over keuzegedrag realistisch zijn, en
- 4) welke interventies nodig zijn om keuzemogelijkheden tot tevredenstellende uitkomsten te laten leiden.

2. Uitkomsten pensioenstelsel

Voordat we ingaan op de overwegingen bij het bieden van keuzemogelijkheden, zetten we eerst kort uiteen wat doelstellingen zijn van het pensioenstelsel. Keuzemogelijkheden zouden hieraan bij moeten dragen.

2.1 Adequaat pensioen

De inrichting van een pensioenstelsel kan bedoeld zijn om armoede te voorkomen of om een grote terugval in inkomen bij pensionering te voorkomen. Uit internationaal vergelijkende studies komt het Nederlandse pensioenstelsel goed naar voren door de relatief hoge vervangingspercentages (OECD, 2013). Dat wil zeggen dat de pensioeninkomens van de Nederlanders hoog zijn ten opzichte van de inkomens daarvoor uit werk. In het Nederlandse pensioenstelsel geldt de doelstelling om voor iedereen armoede te voorkomen met de AOW, en voor het grootste deel van de werkenden een grote inkomensachteruitgang bij pensionering te voorkomen door semiverplichte aanvullende pensioenopbouw in de tweede pijler. De institutionele inrichting steunt niet alleen op de overheid, maar ook op werkgevers en werknemers. Pensioenopbouw in de tweede pijler is historisch gegroeid als belangrijke arbeidsvoorwaarde, en wordt vaak collectief op het niveau van onderneming, bedrijfstak of beroepsgroep geregeld (Jansen, 2011)

2.2 Tevredenstellend pensioen

In onderzoek van Knoef e.a. (2014) werd mensen gevraagd een afweging te maken tussen inkomen nu en inkomen op de oude dag. Ze moesten aangeven wat zij minimaal nodig dachten te hebben en wat ze een adequaat pensioeninkomen vonden. Hieruit blijkt dat Nederlanders gemiddeld vinden dat ze minimaal 74% van het huidige netto maandelijkse inkomen nodig hebben om rond te kunnen komen tijdens het pensioen, en 78% beschouwen mensen gemiddeld als een adequaat pensioeninkomen. In hetzelfde onderzoek werden de verwachte pensioeninkomens vergeleken met cijfers over het daadwerkelijk door mensen opgebouwde pensioen. Dan valt op dat vooral hoger opgeleiden, zelfstandigen en gescheiden vrouwen te hoge verwachtingen hebben (Knoef e.a. 2014). Met andere woorden, de verwachtingen van deze groepen over de hoogte van het toekomstige pensioeninkomen zijn vaak hoger dan projecties op basis van de feitelijke pensioenopbouw.

2.3 Vertrouwen in instituties pensioenstelsel

Op het moment dat veel mensen bij pensioering teleurgesteld raken en in de financiële problemen raken, is dat slecht voor individuele huishoudens, maar ook voor het vertrouwen in het pensioenstelsel. Het draagvlak voor de manier waarop pensioen is georganiseerd, het vertrouwen in de instituties, is uiteraard cruciaal. Algemeen is gevonden: hoe meer vertrouwen in de instituties, des te efficiënter kunnen de taken in een samenleving worden verdeeld (Mosch, Prast en van Raaij, 2006). Voor pensioen zou kunnen worden gesteld dat vertrouwen in de instituties kan bijdragen aan een efficiënte pensioenopbouw in Nederland. Als iedereen pensioenopbouw individueel zou willen regelen is het kostbaarder en levert het dus minder op.

In de literatuur is vertrouwen gerelateerd aan waargenomen klantgerichtheid, deskundigheid, eerlijkheid en stabiliteit/ voorspelbaarheid (van Dalen en Henkens, 2011). Hieruit kan worden geconcludeerd dat vertrouwen maar gedeeltelijk te beïnvloeden is. Elk pensioenstelsel heeft te maken met risico's en onzekerheden die de stabiliteit en voorspelbaarheid moeilijk maken. Macro-economische schokken beïnvloeden de uitkomsten of de prijzen. Demografische schokken hebben impact op alle pensioenen. Politieke risico's beïnvloeden alle pensioenen. Risico ten aanzien van het management kan voortkomen uit incompetentie of fraude. Beleggingsrisico geldt voor alle pensioengelden die worden behouden in de financiële markten, en dus afhankelijk zijn van marktfluctuaties. Ten slotte is er het annuïteitmarktrisico: voor een gegeven hoeveelheid pensioengeld is de waarde van de annuïteit afhankelijk van de levensverwachting en de opbrengst die een verzekeringsbedrijf verwacht voor die jaren (Bar en Diamond, 2006). Pensioenopbouw is dus grotendeels onzeker en niet door modellen te voorspellen. 'Verliezen' hebben een negatieve invloed op het vertrouwen. De andere voorspellers van vertrouwen, de waargenomen klantgerichtheid, deskundigheid en eerlijkheid, bieden wel aanknopingspunten om positief aan het vertrouwen te werken. Informatieverstrekking kan waargenomen stabiliteit beïnvloeden door de verwachtingen van mensen gedurende de pensioenopbouw te managen.

3. Waarde van keuzemogelijkheden

Het bieden van keuzemogelijkheden in tweedepijlerpensioen lijkt wenselijk om 1) verantwoordelijkheden te delen met deelnemers en betrokkenheid te vergroten; en 2) meer rekening te kunnen houden met individuele levenslopen en financiële kenmerken. Deze twee redenen raken aan de door Sen onderscheiden *intrinsieke waarde* en een *instrumentele waarde* van keuzevrijheid (1988). Dit wordt hieronder verder uitgelegd. De focus ligt op de opbouwfase.

3.1 Betrokkenheid vergroten

De intrinsieke waarde van keuzemogelijkheden is de betrokkenheid van mensen. Zij zullen het doorgaans als positief ervaren dat ze keuzemogelijkheden hebben of krijgen. Als mensen zeggenschap hebben, zijn ze mede verantwoordelijk voor de uitkomsten. Verschillende pensioenrisico's (beleggingsrisico's, renterisico, langlevensrisico) blijken de afgelopen jaren groter dan verwacht. Pensioenfondsen hadden onvoldoende buffers om deze risico's op te vangen. Het verhogen van premies, of het verhogen van de werkgeversbijdragen wordt niet acceptabel gevonden vanwege de ongunstige economische effecten (Commissie Toekomstbestendigheid Aanvullende Pensioenregelingen, 2010). Om het pensioensysteem weer duurzaam te maken, lijkt het dus noodzakelijk om het ambitieniveau naar beneden bij te stellen en verantwoordelijkheden voor het opvangen van de risico's meer naar deelnemers te schuiven.

De nieuwe verantwoordelijkheden vertalen zich echter niet in een groeiende betrokkenheid bij de pensioenopbouw (Wijzer in geldzaken, 2012). Gedeeltelijk komt dit door de jarenlange genereuze uitkomsten van het Nederlandse pensioenstelsel. Pensioenuitvoerders en werkgevers zorgden voor het risicomanagement en mensen hoefden geen actieve rol te spelen in de pensioenplanning. Gewoonten zijn moeilijk te veranderen.

Het geven van keuzemogelijkheden in de opbouwfase kan de betrokkenheid vergroten. Het creëren van meer betrokkenheid kan ertoe leiden dat mensen zich meer gaan verdiepen (Aarts, 2009). Ten slotte lijkt het logisch dat als mensen meer verantwoordelijkheid krijgen en risico's dragen, ze ook meer invloed en keuzemogelijkheden krijgen. In sectie 4.6 van dit advies zal blijken dat de betrokkenheid in beperkte mate kan worden gerealiseerd.

3.2 Rekening houden met individuele omstandigheden

De *instrumentele* waarde van keuzevrijheid (Sen, 1988) is de grotere doelmatigheid. Dit betekent dat keuzemogelijkheden in principe zorgen voor meer passende pensioenopbouw bij de persoonlijke situatie van mensen. Vooral jongeren en hoger opgeleiden lijken behoefte te hebben aan meer zelfbeheer (Dellaert en Ponds, 2014). Meer ruimte voor passende pensioenopbouw is gewenst omdat de variatie aan levenslopen groter wordt. De arbeidsmarkt wordt in toenemende mate gekenmerkt door korte dienstverbanden en zelfstandig ondernemerschap. Zelfstandige ondernemers dragen zelf verantwoordelijkheid voor de beslissing om aanvullend pensioen op te bouwen, wat zich vooralsnog uit in zeer beperkte aanvullende pensioenopbouw (SZW, 2013).

Experts die kijken naar mogelijkheden voor meer efficiënte pensioenopbouw noemen het eigenwoningbezit als pensioenvoorziening. Een deel van de Nederlanders bouwt vermogen op door de hypotheek op de woning af te lossen. Door lage woonlasten op de oude dag zouden eigenaarbewoners met minder pensioen rond kunnen komen. Ze kunnen dus gedurende het werkende leven minder opbouwen in de pensioenspaarpot en meer de hypotheek aflossen (WRR, 2012). Ook gaan experts er van uit dat de zorgkosten in de toekomst minder vaak zullen worden vergoed en vaker moeten worden opgebracht door mensen zelf. Pensioen wordt nu nog verplicht uitgekeerd als maandelijks inkomen. Met een gedeeltelijke uitkering in de vorm van een *lump sum* voor het toekomstige stelsel zouden mensen zorgkosten kunnen betalen (WRR, 2012). Later in dit advies komen we terug op de wenselijkheid van de integratie van wonen, zorg en pensioen rekening houdend met kennis van keuzegedrag.

4. Aannames keuzegedrag

Hierboven somden we de argumenten voor het bieden van keuzes in het tweedepijlerpensioen op. Hieronder geven we aan dat er grenzen zijn aan de wilskracht van mensen en aan wat ze aankunnen op het gebied van kiezen. Pensioenkeuzes zijn niet de enige keuzes die mensen moeten maken. De overheid introduceerde op verschillende beleidsterreinen keuzes, en het bedrijfsleven biedt mensen dagelijks talloze keuzemogelijkheden. Mensen die over al deze keuzes goed zou willen nadenken komen tijd tekort (WRR, 2014).

Het bieden van keuzemogelijkheden in het pensioenstelsel lijkt niet zondermeer tot betere en meer passende uitkomsten en meer vertrouwen te leiden. Onderzoeken laten zien dat keuzemogelijkheden soms zelfs tot slechtere uitkomsten leiden (Bessaers e.a. 2011; Benartzi en Thaler, 2002; Cronqvist en Thaler, 2004; Hastings e.a., 2013). Hieronder zetten we enkele belangrijke aspecten van keuzegedrag uiteen. In sectie 5 beschrijven we hoe betrokkenen hier in de inrichting van het pensioenstelsel rekening mee kunnen houden.

4.1 Beperkte aandacht voor pensioen

Het uitgangspunt bij het introduceren van keuzemogelijkheden in het pensioenstelsel zou moeten zijn dat veel Nederlanders er beperkte aandacht voor zullen hebben. Mensen hebben beperkte aandacht voor het onderwerp pensioen. Ze kunnen en willen maar beperkt moeite doen om het allemaal te begrijpen en beslissingen te nemen.

Uit onderzoek van Wijzer in geldzaken blijkt dat ongeveer de helft van de mensen denkt dat het goed zou zijn zich eens te verdiepen in de financiële situatie bij pensionering. Een derde geeft aan de informatie van pensioenuitvoerders te lezen. Een tiende zegt regelmatig tijd vrij te maken om zich in de pensioensituatie te verdiepen. Mijnpensioenoverzicht.nl en het jaarlijks toegestuurd Uniform Pensioenoverzicht zijn de meest geraadpleegde bronnen. Als mensen gevraagd wordt een inschatting te geven van het toekomstige pensioeninkomen, en er wordt vervolgens gevraagd hoe mensen tot de inschatting zijn gekomen blijkt slechts een kwart zich te baseren op een berekening of een gesprek met een adviseur. De rest maakt een grove inschatting (Wijzer in geldzaken, 2014).

Daniel Kahneman zet in zijn populaire boek *Thinking fast and slow* (2011) uiteen hoe mensen informatie verwerken en beslissingen nemen. Dit is vaak snel en intuïtief, in plaats van grondig en beredeneerd. Mensen maken gebruik van heuristieken. Dit zijn vuistregels om informatie snel te kunnen beoordelen en beslissingen te nemen. Daarnaast wordt informatieverwerking beïnvloed door systematische vertekeningen (biases). Voorbeelden van heuristieken en *biases* zijn *hyperbolic discounting*, *status quo bias*, *short time horizon*, *loss aversion*. Deze worden hieronder verder uitgelegd.

Dat mensen op deze snelle intuïtieve manier denken en kiezen is functioneel. Mensen hebben beperkte tijd en energie en moeten die zo efficiënt mogelijk verdelen (Simon, 1959). Deze intuïtieve manier van informatieverwerking wordt in de loop van mensen hun leven ontwikkeld om betere beslissingen te kunnen nemen. Deze strategieën werken veel situaties beter dan als mensen proberen alles te berekenen (Reyna, 2011). Wat betreft de pensioenopbouw kan het intuïtieve denken en kiezen voor veel mensen echter niet goed uitpakken.

4.2 Gericht op de korte in plaats van lange termijn

Onderzoeken in Angelsaksische landen laten zien dat mensen intuïtief geneigd zijn beslissingen ten aanzien van pensioen uit te stellen. Mensen hebben een *short time horizon*, ze zijn gericht op de korte termijn en niet op plannen voor de lange termijn (Thaler en Shefrin, 1981). Mensen zijn geneigd te kiezen voor meer besteedbaar inkomen in het heden, in plaats van het opzij zetten van inkomen voor de oude dag (*hyperbolic discounting*) (Laibson, 1997). Ze zijn vaak te optimistisch over de tijd en het geld dat ze in de toekomst beschikbaar zullen hebben voor pensioenopbouw. Als er keuzemogelijkheden worden geboden moet er dus rekening worden gehouden met het feit dat mensen geneigd zullen zijn het sparen voor de oude dag uit te stellen.

4.3 Uitstel keuzes door teveel keuzemogelijkheden en complexiteit

Onderzoeken laten zien dat een lang en ingewikkeld afwegings- en beslisproces vaak leidt tot uit- of afstel van keuzes (Johnson et al, 2012). Het onderwerp plannen voor pensioen is complex en vraagt om veel kennis en wilskracht (*self-control*). Om goed te kunnen plannen voor de oude dag moeten mensen begrijpen wat relevante vragen zijn, en daar zinvolle antwoorden op formuleren. Hoeveel pensioeninkomen is toereikend, wat zijn mijn uitgaven op de oude dag, hoeveel inkomen kan ik verwachten uit de verplichte pensioenopbouw, hoeveel kapitaal heb ik aanvullend nodig, wat zijn de mogelijkheden om dit op te bouwen, hoeveel inkomen gaat het opleveren (rente, inflatie), wat zijn de risico's en kan ik deze dragen, hoe lang zal ik leven etc. Voor de meeste mensen zijn dit moeilijke vragen, waar ze – zonder ondersteuning – moeilijk uitkomen. De implicatie is dat bij het introduceren van keuzes moet worden nagedacht of mensen de complexiteit van het beslisproces aankunnen, of dat er ondersteuning nodig is die de afwegingen en de keuze versimpelt.

4.4 Mentale rekeningen

Mensen zijn van nature geneigd om vermogen in afzonderlijke mentale rekeningen in te delen in plaats van integraal te bezien (Thaler, 1990, 1999). Dit is functioneel. Het helpt mensen om financiële activiteiten te organiseren, te monitoren en evalueren. Gepensioneerden stemmen bijvoorbeeld hun uitgaven zoveel mogelijk af op het inkomen dat ze ontvangen op de lopende rekening. Ze gebruiken minder dan verwacht het geld op een spaarrekening, of het vermogen dat is opgebouwd in de woning (Levin, 1998). Als we dit ook proberen te generaliseren naar de opbouwfase, zullen mensen het moeilijk vinden om de 5 pijlers van pensioen integraal te bezien. Hetzelfde geldt voor het integreren van pensioen, zorg en wonen.

4.5 Beïnvloed door presentatie van keuzes

Onderzoek heeft laten zien dat de presentatie van keuzes grote invloed heeft op de keuzes die mensen maken en de uitkomsten. Zo zijn mensen bijvoorbeeld geneigd de status quo keuze te behouden. Als Amerikaanse werknemers actief de keuze moeten maken voor deelname aan werknemerspensioen, is de status quo geen deelname. Als werknemers automatisch deelnemen aan een regeling en een uitstapmogelijkheid hebben, is de *status quo* deelname. Onderzoek laat zien dat in de eerste situatie 37 procent van de werknemers pensioen opbouwt, en in de tweede 86 procent (Mitchell en Utkus, 2003). Het experiment toont de kracht van de automatische keuze. Mensen kiezen het pad van de minste weerstand.

Als mensen een grote hoeveelheid keuzes voorgelegd krijgen, maken ze vaker geen keuze (*choice overload*). In de situatie dat werknemers zelf mogen beslissen of ze deelnemen aan een werknemerspensioen, en ze moeten daarbij ook kiezen uit een grote hoeveelheid beleggingsopties, nemen ze minder vaak deel aan de regeling (Iyengar e.a., 2003). Als mensen daarnaast zelf de hoogte van de contributie moeten bepalen, nemen mensen minder vaak deel (Choi, 2009). In generieke zin zorgt een grotere hoeveelheid van keuzes vaker voor uitstel of afstel van keuzes. Deze onderzoeken laten zien dat het raadzaam is de status quo situatie al te laten leiden tot tevredenstellende uitkomsten, en de keuzes simpel te houden.

Het *Save more tomorrow* programma presenteert keuzes op een manier die rekening houdt met kennis van gedrag en informatieverwerking. Het is ontwikkeld door twee gedragseconomen, Thaler en Benartzi (2004). In dit programma kunnen mensen aangeven dat zij maandelijks voor het pensioen gaan sparen op een specifieke datum in de toekomst. Ze leggen vast dat ze bij het stijgen van het inkomen een bepaald percentage van deze stijging zullen reserveren voor de pensioenopbouw. Het programma houdt rekening met beperkte *self-control*, met de neiging van mensen om de status quo situatie te behouden, de aversie die mensen voelen tegen het nu rondkomen met minder inkomen ten behoeve van inkomen later (*hyperbolic discounting*), en de neiging van mensen om te denken in nominale termen (*money illusion*). Onderzoek naar de effectiviteit van het programma geeft positieve uitkomsten. Ook blijken mensen liever te kiezen voor dit programma dan voor een gesprek met een adviseur, om op basis daarvan de meest passende pensioenopbouw te bepalen (in Mitchell, en Utkus, 2003; Thaler en Benartzi, 2004).

4.6 Beleggingskeuzes en risicovoorkeuren

Onderzoek laat zien dat mensen slecht in staat zijn om een goede beleggingsportefeuille samen te stellen, of om een keuze te maken voor een beleggingsportefeuille met een passend risicoprofiel. In het Zweedse pensioenstelsel werden beleggingskeuzes geïntroduceerd. Mensen konden 5 fondsen kiezen uit een lange lijst met beleggingsfondsen. Als ze geen actieve keuzes maakten, kwamen ze automatisch terecht in een default beleggingsfonds. Mensen kunnen de beleggingsstrategie zowel bij aanvang als gedurende de looptijd aanpassen. Bij introductie van het nieuwe pensioenstelsel werd zowel door Zweedse overheid als de sector veel geld geïnvesteerd in informatievoorziening en campagnes om mensen actief te laten kiezen. Bij introductie van het stelsel maakte twee derde van de deelnemers een actieve keuze, een derde bleef bij de default beleggingsportefeuille. Drie jaar na de introductie van het nieuwe stelsel koos echter nog maar 8,4 procent van de nieuwe toetreders actief voor een beleggingsportefeuille (Cronqvist en Thaler, 2004). Kortom slechts een kleine groep mensen maakt in Zweden gebruik van de geboden keuzemogelijkheden betreft de beleggingsportefeuille.

Er is in Zweden ook onderzoek gedaan naar de kwaliteit van beleggingsportefeuilles van de actieve beleggers. Hieruit blijkt dat de actieve kiezers meer in aandelen beleggen, meer transacties doen, risico's minder goed spreiden, en meer kosten maken. Een vergelijking van de gemiddelde rendementen van de portefeuilles van de actieve kiezers met de rendementen van het default beleggingsfonds na drie jaar pensioenopbouw laat zien dat de defaultfondsen betere rendementen behalen (Cronqvist en Thaler, 2004). Keuzemogelijkheden in de beleggingsportefeuille leiden in Zweden dus niet tot betere uitkomsten.

Onderzoeken laten zien dat mensen geen uitgesproken risicovoorkeuren hebben (Mitchell en Utkus, 2003). Als bijvoorbeeld deelnemers aan een werknemerspensioen de keuze voorgelegd krijgen de eigen beleggingsportefeuille te behouden of die van de gemiddelde deelnemer in de regeling over te nemen, kiezen 8 van de 10 deelnemers voor de portefeuille van de gemiddelde deelnemer.

Onderzoek van Kahneman en Tversky laat zien dat mensen een aversie hebben tegen verlies. Mensen ervaren een verlies sterker dan winst van een zelfde grootte (1979). Dit speelt een belangrijke rol in de mate waarin mensen risico willen nemen in de pensioenopbouw. Amerikaans onderzoek laat zien dat bij mensen die in 1999 begonnen met beleggen voor het pensioen, een tijd waarin de aandelenmarkten floreerden, in 2003 nog steeds 70 procent van de portefeuille bestond uit aandelen. Terwijl de nieuwkomers in 2003, na 3 jaar neerwaartse aandelenmarkten, slechts 48 procent van de portefeuille in aandelen investeerde (Mitchell en Utkus, 2003). Hieruit blijkt dat verliesaversie een invloed heeft op keuzes. Daarnaast blijkt dat de start een referentiepunt blijft voor de rest van de looptijd van de beleggingen (*anchor*).

Ten slotte laat onderzoek zien dat de presentatie en samenstelling van een menu van beleggingsopties een grotere impact heeft op de keuzes dan de onderliggende risicoprofielen en mate van passendheid bij de deelnemer. In een experiment werden mensen gevraagd een keuze te maken uit 3 verschillende menu's. De beleggingsopties varieerden van A (laag risico) tot D (hoog risico). Het eerste menu bood de opties A, B, C; hierin koos 29 procent vaker C dan B. In het tweede menu werden opties B en C aangeboden; 39 procent koos vaker C dan B. Het derde menu bood opties B, C en D; nu kiest 54 procent vaker voor C dan B. Mensen zijn geneigd extremen te vermijden en de middelste optie te kiezen. Onderliggende risicoprofielen zijn van ondergeschikt belang voor de keuzes (Benartzi en Thaler, 2002 in Mitchell en Utkus, 2003). Dit betekent dat het moeilijk is om ervoor te zorgen dat mensen kiezen voor beleggingsportefeuilles met passende risicoprofielen.

4.7 Beïnvloed door framing van informatie

De presentatie van informatie blijkt ten slotte cruciaal voor beslissingen (Sunstein, 2011; Tversky en Kahneman, 1986). De informatie die het meest opvalt, heeft meer invloed dan informatie die wegvalt in het geheel. Zo heeft ook de volgorde van elementen van informatie invloed op wat gelezen wordt. Aantrekkelijk vormgegeven informatie, persoonlijke informatie, en tekstuele informatie gecombineerd met visuele weergaven wordt vaker gelezen en heeft vaker effect dan abstracte tekst met statistische informatie (Sunstein 2011; EIOPA, 2013).

Daarnaast maakt het veel uit of iets in termen van verlies of winst wordt gepresenteerd, of als risicovol of veilig. Mensen willen verlies voorkomen (*loss aversion*), streven naar winst, en willen zekerheid. Dit heeft invloed op de interpretatie van informatie en keuzes die mensen op basis van informatie maken.

Als risicolabels van een beleggingsportefeuille refereren aan 'low risk' of 'high risk', kiezen mensen voor weinig risico. Als labels refereren aan 'low growth' of 'high growth', zullen ze geneigd zijn om te kiezen voor grotere vermogensgroei. Dit is opvallend, omdat meer vermogensgroei normaal samengaat met meer beleggingsrisico. Labels van beleggingsportefeuilles houden hier soms rekening mee door de informatie te presenteren als 'high growth' tegenover 'low risk'. De framing van informatie heeft dus invloed op keuzegedrag. Deskundigheid en klantgerichtheid kunnen tot uiting komen in informatieverstrekking, door een bewuste framing van informatie. De framing van informatie kan ervoor zorgen dat mensen die informatie opvalt die voor hen belangrijk is en ze ondersteunt bij het maken van keuzes.

5. Aanbevelingen op basis keuzegedrag

Bovenstaande kenmerken van keuzegedrag in de pensioencontext hebben implicaties voor hoe keuzemogelijkheden in de tweede pijler het beste kunnen worden aangeboden. Hieronder vertalen we het naar overwegingen voor de inrichting van een toekomstig pensioenstelsel.

5.1 Werknemers in tweedepijlerpensioen: behoud verplichte pensioenopbouw

De meest basale keuze die mensen geboden zou kunnen worden is of mensen überhaupt aanvullend willen sparen voor hun pensioen. In het huidige Nederlandse pensioenstelsel zorgen de arbeidsovereenkomsten voor de verplichting om deel te nemen aan de werknemerspensioenregeling. Onderzoek naar keuzegedrag in de pensioencontext suggereert dat de keuze om al dan niet aanvullend te sparen tot minder pensioenopbouw zal leiden, en daarmee tot minder adequate en tevredenstellende pensioeninkomens. Mensen zijn gericht op de korte termijn en zijn geneigd om sparen voor pensioen uit te stellen. Ze hebben beperkte aandacht, kennis en wilskracht om zich bezig te houden met de pensioenplanning. Verschillende recente onderzoeken laten bovendien zien dat er in Nederland draagvlak is voor verplicht pensioenopbouw. Onderzoek van DNB laat bijvoorbeeld zien dat 11 procent tegenstander is van verplichte pensioenopbouw (2010).

5.2 Werknemers in tweedepijlerpensioen: introduceer beperkt keuzemogelijkheden

Voor werknemers in tweedepijlerpensioen lijkt het wenselijk om meer keuzemogelijkheden te bieden. Deze werknemers zullen doorgaans minder betrokken zijn en minder geneigd zijn zich te verdiepen in de pensioenopbouw. Zoals hierboven beschreven kunnen keuzemogelijkheden mensen meer betrekken en meer passende pensioenopbouw mogelijk maken. Daadwerkelijk gebruik van de keuzemogelijkheden zal echter voor een beperkte groep mensen gelden.

Er moet rekening worden gehouden met de hoeveelheid keuzes en complexiteit die mensen aankunnen. Uit- of afstel van het maken van keuzes dreigt als er teveel mogelijk is, en het proces van afwegen te moeilijk is en teveel tijd neemt. Zoekend naar een balans lijkt het daarom zinvol om een beperkte hoeveelheid keuzes te introduceren. Dit soort keuzemogelijkheden kunnen zonder problemen geboden worden in premie- en kapitaalovereenkomsten. Voor uitkeringsovereenkomsten vergt deze aanbeveling nader onderzoek. Hieronder geven we enkele overwegingen op basis van de kennis van het keuzegedrag, die mee kunnen worden gewogen in het bredere afwegingskader.

Mensen laten kiezen voor de hoogte van de inleg lijkt een goed aanknopingspunt om ze te betrekken bij de pensioenopbouw en meer passende pensioenopbouw mogelijk te maken. Hierbij moet wel rekening worden gehouden met de neiging van mensen om geld liever nu te besteden dan te sparen voor de oude dag, en de neiging van mensen in de *status quo* te blijven. Een minimum is wenselijk om volledig afzien van aanvullend pensioensparen te voorkomen. De status quo optie – dus de hoogte van de inleg zonder een actieve keuze van de deelnemer – zou al in het belang van deelnemers moeten worden gekozen.

Bij de overweging om werknemers tussen pensioenregelingen te laten kiezen, moet rekening worden gehouden met het feit dat mensen snel ontmoedigd raken door teveel keuzes (*choice overload*). Als binnen pensioenregelingen ook nog keuzes kunnen worden gemaakt, neemt de complexiteit verder toe en worden keuzes ontmoedigd (*attribute overload*). Hoe langer het zoek- en vergelijkingsproces, des te minder mensen zullen overstappen. De neiging van mensen om in de status quo optie te blijven zal hier een belangrijke rol spelen.

Op basis van kennis over beleggingskeuzes en risicovoorkeuren lijkt het voor de meerderheid van de deelnemers niet zinvol om hen in de tweede pijler te laten kiezen voor een beleggingsstrategie. Mensen zijn geneigd te veel te handelen, te weinig te diversifiëren, aandelen die in waarde stijgen te snel te verkopen en die in waarde dalen te laat te verkopen. Mensen zelf laten beleggen leverde deelnemers in Zweden minder op dan als ze de default hadden gevolgd (Cronqvist en Thaler, 2004). Als mensen uit een beperkte set van beleggingsopties kunnen kiezen, blijken ze gevoeliger voor de design van het menu dan voor onderliggend risicoprofiel (Mitchell en Utkus, 2003). Mochten er in de toekomst betere tools komen om mensen te laten kiezen tussen beleggingsportefeuilles of ze te helpen een goede beleggingsportefeuille samen te stellen kan weer opnieuw een afweging worden gemaakt. Vooral nog dragen beleggingskeuzes voor de meeste mensen niet bij aan zo optimaal mogelijke pensioenuitkomsten.

Gegeven de neiging om *mentale accounts* te hanteren, vergroot het integreren van pensioen, wonen en zorg de complexiteit van sparen voor de oude dag. Het zal het maken van keuzes voor mensen moeilijker maken. De focus van mensen op kortetermijnbelangen kan het aflossen van hypotheekschulden bevorderen ten koste van de pensioenopbouw. In de perceptie van eigenaar-bewoners zijn de lage woonlasten bij aflossing van de hypotheek een financieel voordeel voor de oude dag, en het vermogen in de woning kan een belangrijke appel voor de dorst betekenen. Meer vermogensopbouw in de woning, in plaats van in een beleggingsportefeuille, zal echter voor veel mensen een suboptimale beleggingsstrategie zijn (Elsinga en Toussaint, 2012).

5.3 Werkenden buiten tweedepijlerpensioen: overweeg automatische pensioenopbouw met uitstapmogelijkheid

Een substantiële groep werkenden spaart niet automatisch aanvullend voor pensioen. Naar schatting bouwt 8 procent van de werknemers geen pensioen op in een werknemerspensioenregeling (CBS, 2012). Daarnaast bouwt een groeiende groep zelfstandigen, in 2011 14,6 procent van de werkende bevolking (CBS, 2012), niet automatisch aanvullend pensioen op. De *status quo* voor deze groepen is geen pensioenopbouw. Voor deze groepen is het raadzaam om de keuzedruk te verlagen.

In discussies staan steeds de argumenten van het behouden van keuzevrijheid tegenover de paternalistische benadering van mensen verplichten zich tegen zichzelf te beschermen. Het automatische sparen met een uitstapmogelijkheid lijkt een tussenoplossing die het overwegen waard is. Door de neiging van mensen om bij de *status quo* te blijven zou dit voor een grotere groep tot betere pensioenopbouw leiden. Een voordeel van het automatische sparen met uitstapmogelijkheid, is dat het de keuzemogelijkheden in tact laat. Deelnemers behouden de keuze om uit te stappen (zie ook van der Lecq & Oerlemans, 2009).

Voor de opbouw van een adequaat en tevredenstellend pensioeninkomen zou het raadzaam zijn om de keuzedruk te verlagen. Dit zou kunnen door de introductie van automatische aanvullende pensioenopbouw met het behoud van een uitstapmogelijkheid. Automatische pensioenopbouw zou niet moeten betekenen dat voor iedereen dezelfde standaardoptie beschikbaar komt. De behoefte en mogelijkheden van pensioenopbouw zullen divers zijn in deze groepen werkenden. Automatische keuzes kunnen worden afgestemd op kenmerken en behoeften van doelgroepen (Goldstein et al, 2008). Het *Save more tomorrow* programma, dat werd omschreven in sectie 4.5 biedt mogelijk aanknopingspunten.

De automatische pensioenopbouw met uitstapmogelijkheid is vanuit het keuzegedrag beredeneerd een interessante beleids optie. Uiteraard moet om tot een eindoordeel te komen een bredere beleidsafweging worden gemaakt.

5.4 Effectieve ondersteuning bij keuzes onmisbaar

Als keuzemogelijkheden worden geboden en de wens is dat mensen hier gebruik van gaan maken om meer betrokkenheid te creëren en tot meer passende pensioenopbouw te komen, is een effectieve ondersteuning onmisbaar. Mensen zijn geneigd keuzes uit of af te stellen als ze de afweging als complex ervaren en denken dat het veel tijd gaat kosten om tot een beslissing te komen. Keuzes zijn sterk afhankelijk van de labels die aan opties worden gegeven en van de framing van de informatie in bijvoorbeeld termen van winst of verlies. Gepersonaliseerde informatie en ondersteuning leidt vaker tot gebruik ervan, dan generieke informatie. Hieruit volgt dat alleen communicatie gericht op het beïnvloeden van de intentie om gebruik te maken van keuzemogelijkheden niet genoeg is. Het nastreven van volledige informatie om mensen genoeg kennis te geven, is vaker niet effectief.

In een effectieve ondersteuning komen de deskundigheid en klantgerichtheid van de makers tot uiting. Het vestigt de aandacht van mensen op de voor hen direct relevante informatie. De ontwikkelingen in de informatietechnologie bieden kansen om deze ondersteuning beter te maken door persoonlijke data te integreren in tools (McKinsey&Company, 2013). Maar ook kan het tools beter vindbaar en toegankelijk maken. Het vinden van ondersteuning kan slechts een muisklik vergen.

Een effectieve ondersteuning helpt niet alleen bij keuzes, maar kan ook een belangrijke invloed uitoefenen op de verwachtingen van mensen over de hoogte van pensioen. Dit kan door steeds te laten zien wat de implicaties van keuzes in termen van pensioeninkomen. De ondersteuning beïnvloedt de waargenomen klantgerichtheid, deskundigheid, eerlijkheid en stabiliteit en is daarmee een belangrijke basis voor vertrouwen.

In de box hierna geven we op hoofdpunten aan wat in de literatuur is gevonden over een in potentie effectieve inrichting van de ondersteuning (Johnson et al, 2012). De effectiviteit van interventies is vaak vastgesteld in andere contexten dan die van de pensioenopbouw. Onderstaande tekst is bedoeld ter inspiratie.

Waar keuzemogelijkheden worden geïntroduceerd is gelijktijdig een investering nodig in het inkaderen van de keuzemogelijkheden en in de ondersteuning van mensen bij het maken van keuzes. Wijzer in geldzaken vertaalt hieronder generieke bevindingen naar mogelijke toepassing in de Nederlandse pensioencontext.

Dit is bedoeld ter inspiratie voor betrokkenen bij inrichting van het stelsel. Om zeker te zijn over effectiviteit van deze voorbeelden in de Nederlandse pensioencontext is onderzoek nodig.

> Maak suboptimale en tevredenstellende keuze mogelijk

Hiervoor lieten we zien dat mensen doorgaans beperkte aandacht hebben en niet de ambitie hebben om tot een optimaal passende keuze te komen. Als de instituties in de presentatie van informatie en keuzes wel streven naar het mogelijk maken van een optimale keuze, en het proces wordt hierdoor voor de deelnemer te complex, of de stappen nemen te veel tijd, is de kans groter dat er geen keuze wordt gemaakt. De aanbeveling is om suboptimale en tevredenstellende keuzes mogelijk te maken. Bijvoorbeeld een beperkte set van keuzes waaruit mensen direct kunnen kiezen, zodat mensen niet in de papieren hoeven te duiken, of een lang ingewikkeld adviesproces in hoeven te gaan.

> Stel default-optie met uitstapmogelijkheid beschikbaar

Het streven is dat zoveel mogelijk mensen keuzes maken. Toch zal naar verwachting een aanzienlijke groep geen gebruik maken van de mogelijkheid. Voor deze groep leidt de status quo optie idealiter al tot acceptabele uitkomsten. In de literatuur wordt deze aangeduid als default-keuze. Defaults kunnen door verschillende stakeholders worden bepaald. Ze betekenen dat er voor mensen automatische keuzes worden gemaakt, waar mensen wel weer van af kunnen wijken, ze houden een uitstapmogelijkheid. Deze defaults kunnen hetzelfde zijn voor alle deelnemers, maar kunnen ook sensitief zijn en rekening houden met persoonlijke kenmerken (Goldstein et al., 2008).

De default voor een pensioenregeling kan nu bijvoorbeeld zijn dat er nabestaandenpensioen wordt opgebouwd, en deze bij pensioering niet aan het ouderdompensioen wordt toegevoegd. Dit is een voorbeeld van een default voor de gehele populatie. Als opbouw van nabestaandenpensioen of toevoeging aan het ouderdompensioen afhankelijk wordt gemaakt van de huishoudensamenstelling, is het een voorbeeld van een sensitieve default.

> **Structureer de taak om tot beslissing te komen**

Bij de wens om mensen bepaalde afwegingen te laten maken, kan er niet altijd vanuit worden gegaan dat mensen weten welke afwegingen ze moeten maken, begrijpen welke informatie ze daarbij nodig hebben en deze gaan zoeken. Mensen kunnen worden geholpen door dit proces gemakkelijker en persoonlijker te maken.

Als bijvoorbeeld een beleidsdoel is dat mensen de 5 pensioenpijlers integraal overzien, dan is het zaak om de informatie over de verschillende pijlers bijeen te brengen op een makkelijk vindbare en toegankelijke plek. Hiermee wordt de taak versimpeld: de gewoonte om alleen te denken over eerste en tweede pijler kan in potentie worden doorbroken door de 5 pijlers te laten zien. Om vervolgens mensen te helpen om keuzes te maken, is een verder gestructureerd stappenplan nodig. Het samenbrengen van data uit verschillende bronnen raakt aan de ontwikkelingen in het gebruik van open data (McKinsey&Company, 2013).

> **Reduceer aantal gepresenteerde keuzes**

De presentatie van een grote hoeveelheid keuzes leidt vaker tot geen keuze dan een beperkte set van keuzes. Het kan daarom effectief zijn om de set van keuzes waaruit mensen moeten kiezen te beperken. Hoeveel opties mensen aankunnen is contextafhankelijk, maar wetenschappers doen de suggestie om 4 à 5 keuzes als startpunt te nemen. Soms is het mogelijk om de set van keuzes daadwerkelijk te verkleinen. In andere gevallen kan de daadwerkelijke set van keuzes groter zijn, maar zijn er tools die het aantal keuzes terugbrengen. Vergelijkingsites kunnen hierbij een belangrijke rol spelen (Dellaert, 2010). Mensen zouden bijvoorbeeld aan de hand van enkele vragen naar de persoonlijke situatie een gefilterde passende set van keuzes gepresenteerd kunnen krijgen.

> **Personaliseer informatie**

Om mensen afwegingen te laten maken, en tot passende keuzes te laten komen werkt generieke informatie minder goed dan persoonlijke informatie (Johnson et al, 2012; EIOPA, 2013). Het beoordelen en correct interpreteren van generieke informatie vergt een vertaalslag naar de persoonlijke situatie. Deze vertaalslag verlengt het beslisproces en maakt de kans groter dat mensen afhaken. Informatietechnologie biedt mogelijkheden om informatie steeds beter te laten aansluiten bij de persoonlijke situatie, door persoonlijke gegevens te gebruiken. Mensen kunnen gegevens van zichzelf gebruiken, om bijvoorbeeld alleen die informatie te zien die relevant is.

> **Laat mensen uitkomsten van keuzes fictief ervaren**

In de literatuur over financiële educatie komt steeds meer aandacht voor online tools of games die het mogelijk maken de implicaties van keuzes te ervaren (Hastings, 2012). Dit kan door verschillende stakeholders worden aangeboden, en op verschillende manieren (vb. website, apps) kunnen worden aangeboden. De tools kunnen bijvoorbeeld implicaties van keuzes in de derde pijler zichtbaar maken in netto pensioeninkomen per maand. Of een aflossing op de hypotheek als een verlaging van de lasten gedurende pensioering in netto euro's per maand. Ook risico's zouden beter inzichtelijk kunnen worden gemaakt (Donkers e.a., 2013). Hier zijdelings aan gerelateerd is de bevinding dat de toekomst meer levendig kan worden gemaakt door mensen een persoonlijke foto te laten uploaden, en deze te gebruiken om mensen een beeld te geven van hoe ze er op pensioenleeftijd uitzien. Dit blijkt mensen te motiveren om aandacht te besteden aan de pensioenplanning (Bruggen e.a., 2012).

> **Gebruik labels om beoordeling te versimpelen**

Beschrijvende labels kunnen mensen ondersteunen om complexe afwegingen te maken (Johnson, et al. 2012; Peters, 2009). Ze kunnen bijvoorbeeld cijfermatig ingewikkelde kenmerken van een product samenvatten.

6. Conclusie

Wijzer in geldzaken stelt in dit advies dat de inrichting van het pensioenstelsel een cruciale basis is voor verantwoord financieel gedrag. Ze onderzoekt de rol van keuzemogelijkheden in de aanvullende pensioenopbouw en in de opbouwfase. Meer keuzemogelijkheden kunnen verandering brengen in de geringe betrokkenheid van werknemers die verplicht sparen in de tweede pijler en hen daarnaast mogelijkheden bieden voor meer passende pensioenopbouw. Werkenden die buiten de tweede pijler vallen hebben al een overvloed aan keuzemogelijkheden, en zouden gebaat zijn bij het anders aanbieden van keuzemogelijkheden.

De waarde van keuzemogelijkheden zit enerzijds in het vergroten van de betrokkenheid van mensen. Het krijgen van meer zeggenschap zal als positief worden ervaren en het is een manier om verantwoordelijkheden met mensen te delen. Daarnaast kunnen keuzemogelijkheden leiden tot meer passende pensioenopbouw. Mensen kunnen kiezen op basis van hun voorkeuren en persoonlijke situatie. Het vergroten van betrokkenheid en het daadwerkelijk realiseren van meer passende pensioenopbouw blijkt echter geen sinecure. De gedragswetenschappen laten zien dat mensen beperkte aandacht hebben voor het onderwerp pensioen. Ze hebben beperkte kennis en wilskracht om tot afgewogen en doordachte beslissingen te komen. Ze zijn snel ontmoedigd bij teveel keuzemogelijkheden en blijken zich sterk door de presentatie van keuzes en informatie te laten sturen.

Dit advies leunt sterk op kennis over keuzegedrag in de context van pensioen in Angelsaksische landen. In deze landen bestaan vooral individuele premieovereenkomsten. Het aantal keuzemogelijkheden in de pensioenstelsels van deze landen was groot, en de keuzedruk daarmee hoog. In beleid van zowel overheid als pensioenuitvoerders worden in deze landen stappen ondernomen om de keuzedruk te verlagen. Dit is bedoeld om mensen te helpen meer verantwoorde financiële keuzes te maken. Het Nederlandse pensioenstelsel kent deels andere vraagstukken. In tegenstelling tot de Angelsaksische landen is hier juist de overweging om de keuzemogelijkheden voor de meeste werknemers te vergroten. Wijzer in geldzaken probeert de inzichten in keuzegedrag uit de andere landen in dit advies zo goed mogelijk te vertalen naar de Nederlandse discussie over het pensioenstelsel. Effectiviteit van beleid in andere landen is echter geen waarborg voor effectiviteit in de Nederlandse pensioencontext. Om dat zeker te stellen is aanvullend onderzoek nodig.

Wijzer in geldzaken beveelt aan dat werknemers, die al verplicht deelnemen, zo veel mogelijk verplicht blijven sparen in tweedepijlerpensioen. Binnen die verplichting zouden zij beperkt meer keuzemogelijkheden kunnen krijgen. Dit maakt voor een beperkte groep betrokkenheid groter, en maakt meer passende pensioenopbouw mogelijk. Voor werkenden die buiten de tweede pijler vallen – werknemers zonder tweedepijlerpensioen en zelfstandigen – bevelen we aan om automatische pensioenopbouw met uitstapmogelijkheid te overwegen. Deze inrichting van de keuze tot sparen verlaagt de keuzedruk en zal vaker leiden tot adequate en tevredenstellende pensioeninkomens. Het komt daarnaast tegemoet aan de weerstand in deze groep tegen verplichting. Ten slotte benadrukt Wijzer in geldzaken de onmisbaarheid van een effectieve ondersteuning voor mensen bij het maken van keuzes. Zonder deze ondersteuning zou de introductie van keuzemogelijkheden kosten met zich meebrengen zonder daadwerkelijk de betrokkenheid te vergroten en meer passende pensioenopbouw te realiseren. De ondersteuning biedt handvatten om te werken aan vertrouwen en daarmee aan draagvlak voor het pensioenstelsel.

Wijzer in geldzaken wenst het Ministerie van Sociale Zaken veel succes in de vervolgstappen van dit belangrijke traject. Mocht onze kennis en ervaring nuttig zijn in het vervolg hiervan, zijn wij van harte bereid verder mee te denken.

Referenties

- > Aarts, H. (2009). 4. Gewoontegedrag: de automatische piloot van mens en maatschappij. In: De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag. W.L. Tiemeijer, C.A. Thomas, H.M. Prast (red.). Amsterdam: Amsterdam University Press
- > Bar, N. & P. Diamond (2006). The economics of pensions. Oxford review of economics policy, 22 (1).
- > Benartzi, S. En R. Thaler (2002). How Much Is Investor Autonomy Worth? Journal of Finance 57(4) 1593-1616.
- > Beshears, J., J.J. Choi, D. Laibson, B.C. Madrian (2011). Behavioural economics perspectives on public sector pension plans. Journal of pension economics and finance, 10(2), 315-336.
- > Bovenberg, L., C. van Ewijk, E. Westerhout (2012). The future of Multi-pillar pensions. Cambridge: Cambridge University Press.
- > Bruggen, E., I. Rohde, en M. van den Broeke (2013). Different people, different choices. The influence of visual stimuli in communication on pension choice. Netspar: Design paper 15.
- > CBS (2012). Witte vlek op pensioengebied. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- > Calvet, L.E., J.Y. Campbell, P. Sodini (2009). Measuring the financial sophistication of households. NBER Working Paper: No. 14699.
- > Commissie Toekomstbestendigheid Aanvullende Pensioenregelingen (2010). Een sterke tweede pijler. Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen. Prof. dr. K.P. Goudswaard (voorzitter), Prof. dr. R.M.W.J. Beetsma, Prof. dr. Th. E. Nijman, Prof. dr. P. Schnabel.
- > Cronqvist, H. En R.H. Thaler (2004). Design choices in privatized social-security systems: learning from the Swedish experience. American Economic Review, 94(2), 425– 428.
- > Dalen, H. van, K. Henkens (2011) Hoe herwinnen pensioenfondsen, banken en verzekeraars het vertrouwen? MeJudice. Online: <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/hoe-herwinnen-pensioenfondsen-banken-en-verzekeraars-het-vertrouwen>
- > Dalen, H.P., K. Henkens, en D.A. Hershey (2010). Perceptions and expectations of pension savings adequacy: a comparative study of Dutch and American workers. Ageing & Society 30, 731–754.
- > Dellaert, B. (2010). Interactive online decision aids for complex consumer decisions. Opportunities and challenges for pension decision support. Netspar Panel Papers: Panel paper 19.
- > Dellaert, B. en E. Ponds (2014). Pensioen op maat: heterogeniteit en individuele keuzevrijheid in pensioenen. Hoofdstuk 2 in Toekomst voor aanvullende pensioenen. Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde. Preadviezen 2014. L. Bovenberg, C. van Ewijk en T. Nijman (red.). Online: <http://www.netspar.nl/files/documenten/pdfs%20en%20docs/News/Toekomst%20voor%20aanvullende%20pensioenen.pdf>
- > Donkers, B., C. Lourenco, D. Goldstein en B. Dellaert (2013). Building a distribution builder. Design considerations for financial investment and pension decisions. Netspar: Design paper 20.
- > DNB (2010). Voorkeuren van pensioendeelnemers. Online: <http://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/nieuws-2010/dnb243711.jsp#>

- > EIOPA (2013). Good practices on information provision for DC schemes. Enabling occupational DC scheme members to plan for retirement. Online: https://eiopa.europa.eu/Publications/Reports/Report_Good_Practices_Info_for_DC_schemes.pdf
- > Elsinga, M. en J. Toussaint (2012). Het eigenwoningbezit als onderdeel van de verzorgingsstaat. In Wonen, zorg en pensioenen. Hervormen en verbinden. W. Asbeek Brusse en C.J. van Montfort (red.). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het regeeringsbeleid.
- > Goldstein, D.G., E.J. Johnson, A. Herrmann and M. Heitmann (2008). Nudge your customers toward better choices. Harvard Business review, December 2008, 99-105.
- > Grift, M. van (2009). Pensioenaanspraken en vergrijzing. De Nederlandse economie 2008. Online: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/40A155E9-15E5-469B-95FE-F504A904C1D7/0/2008p19p155art.pdf>
- > Hastings, J., A. Hortacsu, C. Syverson (2013). Advertising and competition in privatized social security: the case of Mexico. NBER Working paper: No. 18881.
- > Hastings, J. S., B.C. Madrian, W.L. Skimmyhorn (2012). Financial literacy, financial education and economic outcomes. NBER Working paper series: No. 18412.
- > Iyengar, S.S., W. Jiang, G. Huberman (2003). How much choice is too much?: Contributions to 401(k) retirement plans. Pension Research Council Paper, 2003-10.
- > Jansen, C.J.H. (2011). Over de opkomst van pensioenen in Nederland. Hoofdstuk 2 in Onderneming en pensioen (2011). R.H. Maatman, R.M.M.J. Bauer, D. Busch, L.G. Verburg (red.). Kluwer
- > Johnson, E.J., S.B. Shu, B.G.C. Dellaert, C. Fox, D.G. Goldstein, G. Haubl, R.P. Larrick, J.W. Payne, E. Peters, D. Schkade, B. Wansink, E.U. Weber (2012). Beyond nudges: tools of a choice architecture. Marketing Letters, 23, 487-504.
- > Kahneman, D. (2011). Thinking fast and slow. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- > Kahneman, D. and A. Tversky (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk, Econometrica, 47, 263-291.
- > Knoef, M., A. Hussem, A. Soede, J. de Bresser (2014). Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg. Netspar: Design paper 31.
- > Laibson, D. (1997). Golden eggs and hyperbolic discounting. The quarterly Journal of Economics, 112(2), 443-477.
- > Lecq, F. van der & A. Oerlemans (2009). Zelfstandigen zonder pensioen. Netspar: NEA paper 24. Online: <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=96393>
- > Levin, Laurence, "Are Assets Fungible? Testing the Behavioral Theory of Life-Cycle Savings," Journal of Economic Organization and Behavior, 36, 1998:59-83.
- > McKinsey&Company (2013). Open data: Unlocking innovation and performance with liquid information. Online: http://www.mckinsey.com/insights/business_technology/open_data_unlocking_innovation_and_performance_with_liquid_information
- > Mitchell, O. en S. Utkus (2003). Lessons from behavioral finance for retirement plan design. Pension Research Council Working Paper, 2003-6.
- > Mosch, R., H. Prast, en F. van Raaij (2006). Vertrouwen, cement van de samenleving en aanjager van de economie. In Tijdschrift voor de politieke economie. 27(4) 40-54.

- > OECD (2013). Pensions at a Glance 2013: OECD and G20 Indicators, OECD Publishing.
Online: http://dx.doi.org/10.1787/pension_glance-2013-en
- > Peters, E., N. F. Dieckmann, D. Västfjäll, C.K. Mertz, P. Slovic, & J. Hibbard (2009). Bringing meaning to numbers: the impact of evaluative categories on decisions. *Journal of Experimental Psychology. Applied*, 15, 213–227.
- > Reyna, V.F. en C.J. Brainerd (2011). Dual processes in decision making and developmental neuroscience: a fuzzy-trace model. *Developmental review*, 31(2-3), 180-206.
- > Schwartz, B., Ward, A., Monterosso, J., Lyubomirsky, S., White, K. en Lehman D.R. (2002). Maximizing versus satisficing: Happiness is a matter of choice', *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 1178-1197.
- > Simon, (1959). Theories of decision_making in economics and behavioural science. *The American Economic Review*. Vol. 49, 3, 253-283.
- > Sen, A. (1988). Freedom of choice. Concept and content. *European Economic Review*, 32, 269-294.
- > Sunstein, C.R. (2011). Empirically informed regulation. *The University of Chicago Law Review*, 78, 1349-1429.
- > SZW (2013). Pensioen van zelfstandigen. Onderzoek naar de oorzaken van beperkte pensioenopbouw van zelfstandigen en mogelijke oplossingsrichtingen hiervoor.
- > Thaler, R.H., (1990) Saving, Fungibility, and Mental Accounts, *Journal of Economic Perspectives*, IV, 193–205.
- > Thaler, R.H. (1999). Mental accounting matters. *Journal of behavioral decision making*, 12, 183-206.
- > Thaler, R.H., S. Benartzi (2004). Save more tomorrow: Using behavioural economics to increase employee saving. *Journal of Political Economy*, 112(1), 164-187.
- > Tversky, A., en D. Kahneman (1986). Rational choice and the framing of decisions. *The journal of business*, Part 2: The behavourial foundations of economic theory. 59(4), 251-278.
- > Thaler, R.H. en H.M. Shefrin (1981). An economic theory of self-control. *Journal of political economy*, 80(2), 392-406.
- > Thaler R.H., C.R. Sunstein (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. New York: Penguin Group.
- > Wijzer in geldzaken (2012). Pensioenbewustzijn. Werkgevers spelen cruciale rol bij vergroten pensioenbewustzijn.
- > Wijzer in geldzaken (2014). Pensioenmonitor 2014.
- > WRR (2009). De menselijke beslisser – over de psychologie van keuze en gedrag. W.L. Tiemeijer, C.A. Thomas en H.M. Prast (red.). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- > WRR (2014). Met kennis van gedrag beleid maken. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- > WRR (2012). Wonen, zorg en pensioenen. Hervormen en verbinden. W. Asbeek Brusse en C.J. van Montfort (red.). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het regeeringsbeleid.